

KURDI KRISZTINA

A memoár mint útleírás

A tokaj-hegyaljai bor útja Dov Ber Birkenthal bolehovi zsidó kereskedő visszaemlékezései alapján

1912-ben Arthur Marmorstein¹ rabbi egy rendkívül izgalmasnak ígérkező, héber nyelvű kéziratot talált a londoni Library of Jews' College-ban. Szerzője a Lengyel–Litván Unióhoz, majd a Habsburg Birodalomhoz tartozó Galíciában élt borkereskedő, Dov Ber Birkenthal² (1723–1805). Az összesen 95 darab, 21×13 cm nagyságú, héber kurzív betűkkel írt papírlapból álló kéziratot Mark Vishnitzer fordította le. 1922-ben először jiddisül, majd angolul jelent meg *The Memoirs of Ber of Bolechow* címmel.³ A megjelent szöveghez alapos bevezetőt, magyarázatokat fűzött és térképet is mellékel, amelyen feltüntette azokat a településeket, ahol Dov Ber megfordult. Ez alapján látjuk, hogy bejárta a 18. századi Északkelet-Magyarországot. Kizárólag tokaj-hegyaljai borral kereskedett, ezért élete fontos színtere volt a térség, jól ismerte településeit és annak lakóit. Tevékenységének köszönhetően kapcsolatban állt a környék földbirtokosaival, görög és örmény borkereskedőkkel, észak-magyarországi polgárokkal és természetesen lengyel földbirtokosokkal, akik a legfőbb vásárlói voltak. Ezek a személyes kapcsolatok döntő szerepet játszottak Dov Ber üzleti sikereiben. Annak ellenére, hogy élete nagy részét Magyarországon töltötte, visszaemlékezéseiből úgy tűnik, sohasem merült fel benne, hogy Magyarországra költözzön.

A borkereskedő visszaemlékezései nem maradtak fenn teljes terjedelemben. Vishnitzer sem tudta pontosan, hogy a kézirat miként került a londoni Library of Jews' College⁴

¹ Marmorstein Artúr (1882–1946) Miskolcon született, a pozsonyi jesivába, majd a budapesti Rabbiképzőbe járt. 1912-től haláláig Londonban élt, ahol a Library of Jews' College-ban tanított.

² Dov Ber ben Juda Bolechów (Brezover / Brzezier / Breser / Birkenthal). A kézirat előlapja hiányzik, és Marmorstein, aki 1913-ban részletet közölt a *Memoárból*, nem tudta pontosan, ki a szerzője, ezért a borkereskedő szülőhelyét adta meg vezetéknevként. A további szakirodalomban is így maradt fenn, jöllehet visszaemlékezéseiben Ber egy helyen említi családnevét, ezek szerint Bresernek – a lengyel *brzoza* (nyírfa) szóból származik – hívták. Miután Lengyelország felosztása nyomán létrejött Galícia tartomány, II. József 1789-es rendeletének 29. §-a kötelezővé tette a zsidóság számára a névvasztást, vagyis új német nevet kellett felvenniük, és el kellett hagyniuk addigi héber családneveiket. Ekkor lett szerzőnk családneve Birkenthal. Abraham Jacob Brawer egy írásában felhívta a figyelmet Marmorstein tévedésére: *Posthumous Change of Name (Birkenthal not Bolechow)*. www.preteristarchive.com/Books/pdf/1910-23_adler_jewish-quarterly-review_13.pdf. (letöltés: 2019. máj. 9.)

³ A jiddis kiadás: Wischnitzer, Mark: *Zikhront R. Dov me-Bolehov (5483–5565)*. Berlin, 1922. Az angol kiadás: Vishnitzer, Mark: *The Memoirs of Ber of Bolechow (1723–1805)*. London, 1922. Dov Ber Birkenthal visszaemlékezésének héber kézírata: The London School of Jewish Studies (LSJS), Manuscript Hebrew № 42. A héber szöveg facsimilében való közlése és újabb átirása Joseph Geller (1989), kritikai kiadása Roman Marcinkowski (2006) nevéhez fűződik.

⁴ A kézirat jelenleg a New York-i Jewish Theological Seminary tulajdonában van.

tulajdonába, és azt sem lehet tudni, hogy a szerző pontosan mikor írta művét. A leírásokban szereplő események alapján feltételezhetjük, hogy 1800 után, élete utolsó éveiben. Ber ekkor már nyolcvan éves is elmúlt.

A visszaemlékezés tartalmilag és kronológiailag nem képez összefüggő szöveget. Bizonyos oldalak többször is előfordulnak, ami Vishnitzer szerint arra enged következtetni, hogy több másolatot is készített a szerző. Az is valószínű, hogy Dov Ber Birkenthal nem akarta publikálni visszaemlékezéseit, inkább számvetésnek szánta őket.⁵ Ezt az állítást az is alátámasztja, hogy a szöveg tartalmilag nem koherens, a tényleges memoár csak a 43. oldalnál kezdődik. Előtte a szerző saját fordításait közli Humphrey Prideaux (1648–1724) *The Old and New Testament connected in the history of the Jews and neighbouring nations*, valamint Giovanni Benesius Botero (1544–1617) *Relazioni universali* című könyvéből. E szerzőket és műveiket Ber nagyra becsülte, de Vishnitzer nem tartotta fontosnak a mű kiadásakor.

Dov Ber Birkenthal művét nem lehet besorolni abba az útleíró, illetve országleíró irodalomba, amely a 18. század folyamán alakult ki és vált rendkívül divatossá. Memoár-jellegéből adódóan nem is annak íródott. Annak ellenére, hogy tulajdonképpen életrajzról, visszaemlékezésről van szó, a fennmaradt kézirat leginkább úti beszámolókat, „hivatali” utakat tartalmaz. Bizonyos értelemben számviteli főkönyvet olvashatunk, hiszen a visszaemlékezés központi témája a borkereskedő aktuális útjain történt bevételek és kiadások. Ennek következtében egyáltalán nem találkozunk benne tájleírással vagy jellemábrázolással. Elsősorban az 1735 és 1775 közötti időszak családi és politikai eseményeit, utazásait és hegyaljai borvásárlásait örökíti meg, de ezen az időkereten belül is vannak kihagyások, és kronológiai sorrendet sem követ.

A művet megjelenése óta több történész is elemezte, hiszen kitűnő forrás elsősorban a 18. századi lengyelországi zsidóság belső viszonyának és a zsidó közösségek – kahalok – működésének megismeréséhez. Beszámol az ún. négy ország tanácsa (héberül: *vá'ad árba árácot*), vagyis az évenként két alkalommal megtartott zsidó országgyűlés működéséről és vitáiról,⁶ ami a Lengyel–Litván Unió valóban egyedülálló intézménye volt. Azonban leginkább a bolehovi borkereskedő kapcsolati hálóját ismerhetjük meg, melyből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a zsidók és keresztények közötti határok a 18. században távolról sem voltak átjárhatatlanok.

Dov Ber Birkenthal mind a zsidóság, mind a Lengyel–Litván Unió története szempontjából rendkívül mozgalmas időszakban élt. Ez az a korszak, amikor az anarchiába süllyedt ország lassan a szomszéd hatalmak martalékává válik: Oroszország, Poroszország és a Habsburg Birodalom 1764-től kezdve egyre több területet szerzett, majd a század végére felosztották egymás között a nagy múltú nemesi köztársaságot. Mindeközben a lengyel zsidóságnak is nagyon komoly kihívásokkal kellett szembenéznie, mégpedig az ún. álmissiás⁷ moz-

⁵ Hundert, Gershon David: *Bandits in Bolechów: Eighteenth-Century Jewish Memoirs in Context*. Jewish History. Vol. 22. (2008) No. 4. 373. <https://www.jstor.org/stable/40345561> (letöltés: 2019. máj. 9.)

⁶ Az intézmény létrehozásáról I. Zsigmond rendelkezett 1530-ban, 1764-ben szüntették meg, amiről Dov Ber is beszámol.

⁷ Az első álmissiás mozgalom vagy más néven misztikus irányzat a sabbatizmus, Sabbatai Cvi (1626–1676) Szmirnában született szefárd zsidó nevéhez fűződik. Fiatalon elmélyedt a Kabbala és a miszticizmus tanulmányozásában, és kihasználva az 1648-as Bogdan Hmelnycikj-féle lengyelországi pogromok hatására a kelet-európai zsidóság körében tapasztalt elbizonytalanodást és felerősödött messiásvárást, Cvi saját magát kiáltotta ki a zsidóság megmentésére hivatott Messiásnak. Hívei uralkodóként tisztelték, de amikor 1666-ban Konstantinápolyba ment állítólag azzal a szándékkal, hogy megdöntse a szultán hatalmát, letartóztatták. Választás elé állították: vagy áttér az iszlám hitre,

galmak judaizmust bomlasztó tevékenységével.⁸ Tekintettel műveltségére és nyelvismeretére – beszélt lengyelül, latinul, foglalkozott a német és a francia nyelvvel is –, a frankistákkal folytatott küzdelemnek Ber maga is aktív részese volt: tolmácsolt az 1759-ben Lembergben a frankisták és talmudisták között, Mikulski érsek felügyelete alatt lezajlott hitvitában. Ezeknek az eseményeknek Birkenthal egy teljes művet szentelt, a *Divrei Binah*-t⁹, melyet 1800-ban, még a *Memoár* megírása előtt fejezett be. A frankizmus mellett azonban két másik, a zsidóság életét alapvetően átalakító mozgalom is megjelent a 18. századi Közép- és Kelet-Európában: a haszkala¹⁰ és a haszidizmus.¹¹ A visszaemlékezés írója mindkettővel kapcsolatba került, de egyiknek sem lett követője.

Dov Ber Birkenthal életének központi színtere szülővárosa, Bolehov (lengyelül Bolechów, ukránul Bolekhiv), amely számos alkalommal felbukkan visszaemlékezéseiben; napjainkban Nyugat-Ukrajnában található. A Sukel folyó két partján elterülő települést elsősorban sólőhelyként tartották számon – erről a memoár írója is gyakran megemlékezik –, sóbányái egészen a 19. századig fontos szerepet tölthettek be gazdasági életében. Bolehov a 17. század elején nyerte el a városi rangot (magdeburgi jog). Mikolaj Giedzinski földbirtokos 1612-ben zsidó családokat hívott a városba, akiknek a keresztényekkel azonos jogokat garantált, amit az akkori uralkodó, III. Zsigmond is megerősített. Bolehov területén bárhol letelepedhettek, és akár városi előjárói tisztséget is betölthettek, zsinagógáik közül az egyik, amely még Birkenthal életében épült, ma is áll. A Giedzinski család a 18. század elején elvesztette Bolehovot és környező birtokait, s erről Dov Ber is beszámol.¹² Ezután több lengyel nemesi család kezén megfordult a település, így a Lubomirskiak és a Poniatowskiak is birtokolták, az osztrák

vagy kivégzik. Cvi áttért, felvette az Aziz Mehemet nevet. A Podóliában született Jacob Frank (1726–1791) maga is kapcsolatba került Sabbatai Cvi halála után megmaradt követőinek szektájával, a Dönmehekkel. Frank és hívei kétségbe vonták a judaizmus erkölcsi törvényeit és a Talmudot, ezért 1757-ben Kamieneć-Podolszkij főterén több száz példányt égettek el.

⁸ *The Memoirs*, 181.

⁹ A *Divrei Binah*-t (Bölcsesség szavai) Abraham Jacob Brawer találta meg 1911-ben Tarnopolban Joseph Perl, a híres galíciai maskil könyvtárában. Birkenthalnak ezt a művét eddig még nem adták ki, jelenleg a Jeruzsálemi Israel National Library-ben található. A frankizmusról és benne a *Divrei Binah*-ról részletesen lásd: Maciejko, Pawel: *The Mixed Multitude. Jacob Frank and the Frankist Movement, 1755–1816*. Philadelphia, 2011.

¹⁰ A haszkala mozgalom létrejött a dessaui születésű Moses Mendelssohn (1729–1786) nevéhez fűződik, aki Berlinben tanult középkori héber filozófiát. Mendelssohn hangsúlyozta az egyház és az állam szétválasztásának szükségességét és a zsidóság elkülönülésének megszüntetését. Ehhez a jiddis nyelv használata helyett az irodalmi német elsajátítását szorgalmazta. Fontos eszköznek tartotta a nevelést a zsidóság polgári társadalomba való integrálásához. A 19. század elején már létrejött egy radikálisabb irányzata is, melynek követői megkérdőjelezték a zsidó hagyományokat, a vallást, és a zsidóság asszimilációjára törekedtek.

¹¹ A haszidizmus szintén a zsidó vallás misztikus irányzataihoz tartozik, népi vallásosságnak is hívják. A frankizmushoz hasonlóan Podóliából indult, és néhány évtized alatt tömegmozgalommá vált. Hívei elsősorban a falusi, kisvárosi szegény zsidóság soraiból kerültek ki. A mozgalom alapítója Israel ben Eliezer (1698–1760), közmert nevén Báál Sem Tov volt, aki a podóliai Medzsibozsban telepedett le. A máig létező irányzat sikerének kulcsa, hogy nem szakított a judaizmussal, eredeti célja annak megreformálása volt. Szemben a sabbatizmussal és a frankizmussal nem történt hitehagyás, és Báál Sem Tov nem kiáltotta ki magát messiásnak, sőt azt vallotta, hogy bárkiből lehet messiás. A haszidizmus ötvözte a háláchikus és a kabbalisztikus judaizmust. A haszidizmus tanításaiban nem az önmegtartóztatásra, a szenvedések elfogadására szólított fel, hanem az életöröme, a jámborságra, az egymás iránti jóakaratra helyezte a hangsúlyt. Ennek következtében a mozgalom Galícia-ban, Bukovinában, Volhíniában és Podóliában komoly szociális erővé vált.

¹² *The Memoirs*, 132.

hatalomátvétel előtt pedig Joachim Potocki tulajdonában volt, akinek 1789-ben a birtokain található sóbányákat át kellett adnia az új kormányzatnak.

A borkereskedő egész életében Bolehovban lakott, csak második házassága miatt hagyta el néhány évre, amikor a közeli Tismenicába költözött. Mint a memoárból kiderül, még apja, Judah költözött Bolehovba, 1727 előtt vett egy házat, és hamarosan megszerezte a helyi várnagy özvegyétől a sörfőzdet is. A sörfőzés mellett pálinkafőzéssel foglalkozott. A pálinkát a rutén parasztoktól vett kukoricából desztillálta, s ezzel jelentős vagyonra tett szert.¹³

Dov Ber Birkenthal üzleti tevékenységének színtere Északkelet-Magyarország, azon belül is Tokaj-Hegyalja. Bár leginkább borral foglalkozott, leírásából kiderül, hogy gyakran más árukkal, többek között bőrökkel, fűszerekkel, pálinkával, viasszal és faáruval is kereskedett. Mielőtt rátérnénk, hogy milyen útvonalakon járt, mely városokban kikkel találkozott a 18. századi derekán, érdemes megismerkednünk a tokaji bor forgalmazóival és szállítási útvonalaiival.

A tokaj-hegyaljai termőterület felvirágzása a Szerémség pusztulásához köthető. A szerémségi bor ára a 15. században még duplája volt a hegyaljainak. Nándorfehérvár eleste után (1521) azonban sorra estek az egykori borvidék várai (Zimony, Szabács, Tittel) is, és megsemmisültek termőterületei. Az utolsó szerémségi bor szállításáról szóló irat 1523-ból maradt fenn.¹⁴ Bizonyíthatóan jó néhány szerémségi gazda menekült észak felé, és közülük sokan a Hegyalján telepedtek le.¹⁵ A legendák szerint ők hozták magukkal a furmintvesszőket, amelyek a későbbi századoktól egészen napjainkig meghatározták a tokaj-hegyaljai borfajtákat.

A 17. század elején Lengyelországban jelentősen növekedett a kereslet a hegyaljai borok iránt, s mindez magával hozta a szőlőművelés korszerűbbé, hatékonyabbá válását, az aszúkészítés tökéletesedését. Többek között ez is indokolta tette a szőlészet és a borászat szabályozását. 1610-ből fennmaradt a Tokaj mezőváros törvényeit és rendtartását tartalmazó könyv, amelyben a bortermelésre, adózásra, értékesítésre vonatkozó rendeletek találhatók. Ezzel egy időben elkezdtek a borkereskedelmet is szabályozni. 1603-ban született az a nagy jelentőségű törvény, amely kimondta, hogy a kereskedők bárhol megfizethetik a vámot.¹⁶ Ezáltal megszűnt az útkényszer, így a lengyelországi borkereskedők szabadon járhattak a Hegyalja felé vezető utakon.¹⁷

A termőterület a Rákócziak alatt élte virágkorát, elsősorban az 1616 és 1660 közötti időszakban, amikor is a tokaj-hegyaljai szőlőtermelés elnyerte a ma ismert arculatát, elterjedtek azok a szőlőfajták és kialakultak azok a borfélések, amelyek mind a mai napig jellemzik a térséget.¹⁸

A Dov Ber Birkenthal által bemutatott korszakban jelentős tulajdonosi átrendeződés ment végbe Tokaj-Hegyalján. A szatmári békekötés (1711) után a nagy kiterjedésű Rákóczi-

¹³ *The Memoirs*, 51.

¹⁴ Zelenák István: *A tokaji aszú titkai*. Budapest, 2012. 88–89.

¹⁵ Balassa Iván: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány*. Tokaj, 1991. 32.

¹⁶ Az 1603. évi XIV. törvénycikk, 1. § „És az ilyen lerakó helyektől, egy kereskedőt sem tiltsanak el és ki ne zárjanak; sőt inkább szabadságában álljon annak, borait és egyéb áruait akadálytalanul elhelyezni, lerakni és a kimérés kivételével, kénye-kedve szerint eladni.”

¹⁷ Komoróczy György: *Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből*. Kassa, 1944. 202. Komoróczy felhívja a figyelmet arra, hogy az útkényszer a középkori kereskedő számára nem jelentett nehézséget, hiszen egyrészt ezeket a városokat maga hívta életre, másrészt fontos volt számára, hogy legyenek olyan helyek, ahol megpihenhet, áruját biztonságban lerakhatja, esetleg értékesítheti, ezáltal már kisebb teherrel tudott továbbmenni.

¹⁸ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 15–17.

birtokok a kincstár kezébe kerültek, és az óriási vagyont udvarhű német birtokosoknak adományozták vagy árverésre bocsátották. Sárospatak és Tállya a hozzátartozó uradalommal együtt 1720-ban Leopold Donat Trautsohn főudvarmester családjáéba került. Trautsohn herceg sohasem élt Hegyalján, de a már itt élő görög, örmény, zsidó etnikumok mellett újabb nemzetiségeket telepített be. Ekkor jöttek a ruszinok, és szervezett betelepítéssel érkeztek a németek. A württembergi leszerelt katonák és parasztek alapították Trautsohndorfot és Karlsdorft (Hercegkút, Károlyfalva).¹⁹ A család kihalásával (1780) az egykori Rákóczi uradalmak ismét a kincstárra szálltak. Tolcsva 1747-ben a Klobusiczky család birtoka lett, majd a Szirmayak hitbizományához tartozott. Tarcalon a Károlyiak és a Rádayak osztoztak, 1721 és 1749 között a kassai jezsuiták, az Almássy, a Barakonyi, a Csanálosy, a Csáky, a Csóta, a Komjáthy, a Lónyay, a Mudrány, a Roxer, a Sennyey, a Szemere, a Szepesy és a Szirmay családok voltak a legnagyobb birtokosok a tarcali Előhegyen. Mádot részben az Aspremont-család tartotta meg, Ferdinand Aspremont gróf Rákóczi Júlia férjeként jutott a területhez. A mádi dűlők többi része az Orczy és a Szirmay családok kezébe került. Szerencs részben a királyi kamaráé lett, melyet előbb az Illésházyaknak, majd a Grassalkovichoknak adtak el, s tőlük a Szirmayak vásárolták meg; másik felét az Aspremontok tartották meg, akiktől később szintén a Szirmayak vették meg. Az Okolicsányi-család 1754-ben nyerte el a Rákóczi-család magvaszakadt nemesi ágának birtokait, a tokaji uradalom pedig a királyi kincstáré lett.²⁰

A 18. század válságos évtizedekkel indult: sorozatosan követték egymást rossz termésű évek, a lengyel piac beszűkült. Ebben az időszakban már szembetűnő Lengyelország gazdasági és társadalmi hanyatlása, nemessége elszegényedett, így vásárlóereje is csökkent, kisebb volt már az igény a drága aszúborra. A kormányzat is felfigyelt a hegyaljai helyzetre. 1737-ben zárt borvidékké nyilvánították Tokaj-Hegyalját, amivel körül is határolták, hogy mely települések, dombok, dűlők tartoznak a termőterülethez. Tulajdonképpen ezt tekinthetjük az első eredetvédelemnek, amely időben megelőzte az itáliai és portugál szabályozást. Ettől az időtől kezdve használják a Hegyalja kifejezést, amely magában foglalta Sárospatak, Sátoraljaújhely, Olaszi, Tolcsva, Erdőbénye, Horváti, Liszka, Szegi, Keresztúr, Tokaj, Tarcal, Zombor, Mád, Tállya, Rátkapuszta, Szántó, Szerencs, Golop, Monok, Ond településeket. A zárt borvidék csaknem 900 km² területű, s Zemplén és Abaúj vármegyékhez tartozott. A Tokaj-Hegyalja területének lehatárolása körüli vita azonban mind a mai napig tart, hiszen a trianoni határváltozások még bonyolultabbá tették a helyzetet azáltal, hogy a bortermő terület egy része ma Szlovákiához tartozik.²¹

A tokaji bor szállítási útvonalai és kereskedői

Vishnitzer térképe alapján jól nyomon követhető az az útvonal, amelyen keresztül Dov Ber Birkenenthal és a korszak többi kereskedője Lengyelországba, majd Galíciába szállította a hegyaljai borokat. A tokaji bor még a középkor folyamán a felső-magyarországi szabad királyi városok – elsősorban Lőcse, Késmárk, Szepesbéla – révén bekerült az áruforgalomba.

¹⁹ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 36–37.

²⁰ *Birtokviszonyok a szatmári békekötés után*. arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Borovszkyborovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/zemplen-varmegye-1E176/zemplen-varmegye-nemes-csaladai-irta-ifj-dr-reiszig-ede-1F2CF/birtokviszonyok-a-szatmari-bekekotes-utan-1F31F/ (letöltés: 2019. jún. 15.) Meg kell jegyeznünk, hogy a következő évtizedekben is gyakran változott a tulajdonosi szerkezet. Erről lásd részletesen: Nagy Kornél: *Dűlők legendája*. Mád, 2014.

²¹ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 32.; Csorba Csaba: *Borok és harcok földje. Tokaj-Hegyalja a 16-17. században*. Rubicon, 27. évf. (2016) 8. sz. 44–51.

Ezek a városok és kereskedők a Hernád völgyéből a Poprád völgye felé haladva az árumegállító joggal rendelkező Krakköba szállították a borokat. A Poprád torkolatánál érték el Újszandecet, majd a Dunajec völgyében haladtak tovább a Visztula irányába.²²

A 14–15. században Kassa lett a Lengyelország felé irányuló borexport csomópontja, innen indult ki az Eperjes–Bártfa–Lubló–Ószandec–Újszandec–Czchów útvonal, amelyen Krakköba szállították az árut.²³ Kassa I. Lajostól szabad királyi városi kiváltságokat kapott, amit Lőcse már korábban elnyert, és komoly konkurenciát jelentett a nemzetközi kereskedelem terén Kassának. Mátyás uralma alatt a lengyelek Lőcsére és Kassára hozhatták áruikat, amit a két város kereskedői megvettek és továbbszállítottak az ország belsejébe. A bort a lengyel kereskedők vásárolták fel, vagy a kassai polgárok, akik maguk vitték át a határon, ahol Újszandecen keresztül Krakköban a lengyel kereskedők értékesítették.²⁴ A Kassáról a Hernád völgyében Lőcse irányába vezető út mellett kialakult az Eperjes–Kisszeben–Lubló, illetve Szilézia felé a Kassa–Lőcse–Késmárk–Nowy Targ útvonal. II. Ulászló 1498-ban Kassa fő harmincadhely alá rendelte a borkivitel útjain fekvő fiók-harmincadokat: Lőcsét, Késmárkot, Bártfát, Lublót, Sztropkót és Homonnát.

A szepességi városok közül Bártfa, majd Kassa városa már a 15. század végén is megpróbált birtokokat szerezni elsősorban Szántó, Tállya, Újhely, Tolcsva, Liszka és Tokaj területén. Új jelenség volt, hogy most már nem a városi *communitas*é volt a birtok, hanem egyes bártfai, illetve kassai polgároké, akik nem saját fogyasztásra, hanem kereskedelmi céllal vásároltak szőlőbirtokokat.

A hegyaljai borok minőségének javulásával és az aszú megjelenésével átalakultak a piaci viszonyok. A lengyel nemesek ebben a korszakban szinte kizárólag hegyaljai borokat vettek. Egyes magyar főurak nagyon meggazdagodtak ebben az időszakban. A 16. század közepén már Kassáról Eperjesen és Bártfán át közlekedett a legtöbb kereskedő, s Lublón kívül a Duklai- és a Lupkói-hágótól Tarnow, Rzeszow és Lemberg felé vezető utakon egyre több bor hagyta el Magyarországot. Létezett Lengyelországból Hegyalja felé egy másik útvonal is: Lembergől indult, és Munkácson át Sárospatakra, Tolcsvára, Liszkára, Bodrogkeresztúrra és végállomására, Tokajba vezetett.²⁵ Mint látni fogjuk, Dov Ber Birkenthal ezt az útvonalat gyakran használta, s ezt alátámasztja az az 1749-ben készült térkép, amely Andreas Fucker készítette, és a *Montium vitiferorum Tokaiensis* címet viseli. Ezen is jól nyomon követhető az az észak felé vezető útvonal, amely Tokajból kiindulva Bodrogkeresztúron át Olaszliszka, Sárospatak és Sátoraljaújhely érintésével halad a Volóci- vagy más néven Kisszolyvai-hágó irányába.

A borkereskedők számos etnikumból verbuválódtak, magyarokat azonban csak ritkán találunk közöttük. A 16. század második felében még számos magyar főúr foglalkozott borkészítéssel és kereskedéssel, többek között a Thurzók, Báthoriak és különösen a Rákócziak, és ezek a családok komoly jövedelmekre tettek szert.

Tekintettel arra, hogy a hegyaljai borok legnagyobb fogyasztói a lengyelek voltak, lengyel kereskedőkkel is találkozunk még a 16–17. század folyamán, de a németek és az örmények mellett a 18. századra már ők is kiszorultak a kereskedők első vonalából. A 17. század végén már inkább görögök kezében összpontosult az üzletág, akik le is telepedtek az országban. Közöttük a legismertebb családok a Kefala, a Rosa, a Constantin/Konstantin és a Bimbó-Lázár, ez utóbbival Ber Birkenthal is kapcsolatban állt. Néhányan megtartották török

²² Zelenák: *A tokaji aszú titkai*, 83–87.

²³ Komoróczy: *Borkivitelünk észak felé*, 200.

²⁴ Zelenák: *A tokaji aszú titkai*, 89.; Komoróczy: *Borkivitelünk észak felé*, 191–193.

²⁵ Komoróczy: *Borkivitelünk észak felé*, 201.

állampolgárságukat abban a reményben, hogy vissza fognak egyszer térni hazájukba. Létrehozta egy kereskedőtársaságot is 1733-ban, de hamarosan megtiltották nekik, hogy aszúval kereskedjenek. Egy 1741-ben kibocsátott rendelet szerint a török alattvalók csak török áruval kereskedhettek, de ez alól kivételt képeztek a Magyarországon házzal rendelkező és adózó görögök. A rendelet is mutatja, hogy a megyék vezetése és a Kamara is érzékelte a görög kereskedők fontosságát, hogy nélkülük nem tudnák értékesíteni a tokaji bort.²⁶

A hegyaljai bor forgalmazói között sajátos csoportot alkottak a ruszin és az orosz kereskedők. A ruszinok mint a Kárpátok hegyi falvainak lakói leginkább a bor csempészetében vettek részt. Tekintettel kítűnő helyismeretükre, jól tudták, milyen hegyi ösvényeken, járhatatlannak tűnő hágókon át lehet el- és kikerülni a vámszedő helyeket. Kizárólag orosz fogyasztóknak szállítottak bort, lengyel közvetítéssel.²⁷

Az orosz arisztokrácia köreiben a hegyaljai borok már a 17. században nagy népszerűségnek örvendtek. Nagy Péter cár idején szinte egyeduralgokká váltak az orosz nemesség, de a köznemesség asztalán is. II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár politikai kapcsolatai tovább erősítették a tokaji borok pozícióját az orosz piacon. A Rákóczi-szabadságharc bukása sem rendítette meg a hegyaljai borok iránti keresletet: 1733-ban orosz kereskedők hozták létre az Orosz Borvásárló Bizottságot, amely 1798-ig Tokaj városában működött. A bizottság 35–40 főből álló orosz kolóniát jelentett, saját pópával, orvossal, adminisztratív személyzettel. A társaság feladata volt, hogy megfelelő mennyiségű és minőségű borral lássa el a cári udvart. A 18. századi magyar törvények nem engedték, hogy külföldi állampolgárok földet birtokoljanak, ezért az oroszok tíz-tizenöt évre bérbe vettek szőlőtermő területeket, a bérleti díjat a cári udvar fizette. A kapcsolatokat olyannyira sikerült kiépíteni, hogy a Ber Birkenhallal is üzleti kapcsolatban álló görög Bimbó-Lázár család egyik tagja Jurij Bimbolazar néven cári alhadnagy lett. A bizottság próbálkozott tokaji vesszők oroszországi telepítésével is, több ezer venyigét vittek ki Magyarországról, de a vállalkozás kudarcba fulladt.²⁸

Az emancipációt megelőző időszakban a zsidóság a rendi társadalmon kívül állt. Jogaikat a 18. század végéig a földesurak és a városok maguk szabályozták. Némelyik város kiharcolta a *ius non tolerandi Judeorum* privilégiumát, vagyis az adott városban nem élhettek zsidók, a földesurak pedig saját belátásuk és anyagi érdekeik szerint döntöttek befogadásukról. A Habsburg Birodalomban, így Magyarországon is Mária Terézia és II. József kezdte el jogilag egységesíteni és ezáltal integrálni a zsidóságot.

Dov Ber Birkenhall visszaemlékezésében túlnyomórészt az osztrák hatalomátvétel előtti időszak viszonyait mutatta be. Ebben az időszakban még elenyésző számú zsidó élt Tokaj-Hegyalján: Sárospatakon 1734-ben mindössze három, Mádon 1736-ban nyolc család élt, Miskolcon – amely a 18. századi borkereskedelem fontos központjának számított – 1723-ban szintén három. A foglalkozásukat tekintve elsősorban uradalmi árendások voltak, ők bérelték és üzemeltették a kocsmákat, fogadókat, de ekkor még nem tagolódtak be a települések társadalmába. Lengyelország felosztásának következtében a század végére már jelentősen megnőtt lélekszámuk.

Ha átnézzük a borkereskedelemre és -készítésre vonatkozó, zsidóságot érintő rendeleteket, szabályokat, akkor láthatjuk, hogy a 18. század első felében a borkereskedelemmel foglalkozó zsidóknak Magyarországon nem is állhatott érdekükben letelepedni. Az 1737-ben Zemplén vármegye által kibocsátott *Statutum* értelmében minden, az országban tartózkodó zsidót, görögöt és örményt eltiltottak a hegyaljai borral való kereskedéstől, de ez alól kivételt

²⁶ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 573–574.

²⁷ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 575.

²⁸ Tardy Lajos: *A tokaji Orosz Borvásárlási Bizottság története (1733–1798)*. Sárospatak, 1963.

képeztek azok, akik lengyelországi „hiteles passusokkal” rendelkeztek.²⁹ Az 1741-es 29 tc. viszont a csalások és borhamisítások elkerülése végett tiltotta a görögöket, zsidókat és az örményeket, ám a következő pontban a rácoakat, örményeket és görögöket felmentette a tiltás alól, ha azok nem a török porta alattvalói.³⁰

II. József uralkodásának tíz éve gyökeresen megváltoztatta a zsidóság helyzetét. 1781-ben eltörölte a zsidóság kereskedelmi tevékenységére vonatkozó korlátokat, engedélyezte számukra a földbérletést és földvásárlást, és megnyitotta előttük a szabad királyi városokat. II. József halála után a zsidó borkereskedők gyakran hivatkoztak az 1790. évi 38. törvénycikkre, amelyben engedélyezték számukra az aszúbor és a kóserbor készítését is. Azonban a megyék saját hatáskörükben visszatértek a Mária Terézia-kori állapotokhoz, így 1791-ben eltiltották őket a borkészítéstől, kóser bort sem csinálhattak aszúszőlőből, és nem lakhattak a borvidék hat mérföldes körzetében. Figyelemreméltó, hogy a rendelkezések egy része tulajdonképpen csak óhaj, miközben szerették volna teljesen eltiltani őket a borkereskedéstől is, kimondatlanul ott van a sorok között, hogy nélkülük nem tudnák eladni a hegyaljai bort. Az 1798-ban Zemplén vármegye által kibocsátott rendelet is leginkább a borkészítéstől tiltja el őket, a kereskedéshez azonban mindig hagytak kiskapukat.³¹

Fontos még áttekintenünk azt is, hogy tulajdonképpen mivel is kereskedtek a 18. századi borkereskedők, ugyanis az evidensnek látszó válasz némileg összetettebb. Mint látni fogjuk, a Birkenthal család leginkább az ún. mászlást vásárolta Tokaj-Hegyalján, amely úgy készült, hogy az aszúra – amire Ber a héber szövegben a német Ausbruch kifejezést használja – vagy a szamorodni lefejtése után maradt seprőre jó minőségű hegyaljai bort öntöttek. Ezzel, ha nem is olyan minőségű anyagot nyertek, mint az aszú vagy a szamorodni, de jó pecsenyebort tudtak készíteni. A bohovi kereskedő lengyel arisztokrata vevői körében rendkívül népszerű volt a szamorodni, melynek elnevezése is lengyel eredetű. Ez a borfajta olyan szőlőből készült, amelynek fürtjeiről az aszúszemeket még nem szedték le, erre utal neve is: „ahogyan termett”, vagyis a fűtről a már aszúsodott és a még egészséges szemeket együtt dolgozták fel. Legalább két évig érlelik, így alakul ki a kiváló minőségű édes bor. Szintén találkozunk Dov Ber visszaemlékezéseiben az ún. fordítással, amit gyakran összetévesztenek a mászlással, mivel ennél is az egyszer már kipréselt aszútésztára töltik rá az újbort vagy a mustot. Mivel nem csak lengyel nemeseknek adott el borokat, a bohovi kereskedőnek egyszerűbb, gyengébb minőségű árut is kellett vásárolnia. Így gyakran szállított ún. ordináriumot vagy más néven ordinári bort, amit közönséges asztali bornak is nevezhetünk. Zsidó kereskedőként természetesen kóser borral is foglalkozott, ami nem egy borfajta, hanem a zsidó vallás előírásai szerint készített bor. Itt különösen fontos volt, hogy a hordót ne disznószírral kezeljék, és csak zsidó vallású személy vegesse a bor szűrését.

A hegyaljai bor útja Dov Ber Birkenthal Memoárjában

Dov Ber Birkenthal visszaemlékezéséből az alábbi kereskedelmi útvonalak rajzolódhatnak ki: üzleti tevékenységének központja Bolehov és Lemberg volt, így a leggyakrabban a Lemberg-ből induló Bibrka–Szokolivka–Sztrilica/Strzeliska utat használta. Amikor lakhelyéről Magyarországra indult, akkor útja Szkole városán keresztül az Uzsoki-hágón vagy a Volóci-hágón át vezetett Munkácsra. Innen közelítette meg Hegyalját, ahol Tokaj és környékének bormelző településeire, elsősorban Tarcalra és Tállyára, illetve Miskolcra érkezett. A Bolehov

²⁹ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 585.

³⁰ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 586.

³¹ Balassa: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, 588–590.

és Tokaj közötti 350 kilométeres utat lóháton vagy lovas kocsival tette meg, amelyen alkalmanként akár 70–100 hordónyi hegyaljai bort szállított. Visszaemlékezése alapján ezt az útvonalat használta a leggyakrabban. Beszámol egy másikról is, ez a Debrecen–Huszt–Volóc–Turka–Drohobics útvonal. Mindössze egyszer említi a Bolehov–Buczacz–Csortkov útvonalat, amelynek végállomása a podóliai Kamenyec-Podolszkij³² volt,³³ de biztosra vehető, hogy ezen is többször járt.

Visszaemlékezésének leggyakoribb helyszíne Bolehov mellett Lemberg városa, amely akkor Lengyelország Vörös-Ruténianak nevezett országrészének központja volt. Ber családja fogadót működtetett a városban, és a Magyarországon vásárolt borok jelentős részét a karmelita rend egyik pincéjében tárolták. A hegyaljai települések közül legtöbbször Tarcalon és Tokajon fordult meg, ez elsősorban az 1750 és 1765 közötti úti beszámolókból derül ki. Mellettük még Miskolc neve fordul elő többször, amely a korszakban amellett, hogy fontos kereskedelmi utak csomópontjában feküdt, szintén bortermő területnek számított. Az Avasz vulkanikus dombja több száz pincét rejtett, boráról pedig Bél Mátyás is megemlékezett 1723-ban. Erre az időszakra esik a zsidóság betelepülése is. 1727-ben említik először a zsidó, görög, balkáni ortodox borkereskedőket, akik nagy kárára vannak a város lakosságának, mert miattuk nem tudják a miskolciak saját boraikat értékesíteni. Ugyanebben az évben már három, pálinkafőzéssel foglalkozó zsidó is élt itt, akik állandó lakosok voltak.³⁴

Dov Ber Birkenenthal ifjú korában apja, Judah és egyik bátyja, Arje Löb voltak állandó útitársai. A visszaemlékezésekben kevesebbet szerepel másik bátyja, Axelrod Bendet és öccse, Zeeb Wolf, de ők is részt vettek a családi vállalkozásban. Arje Löb a későbbiekben is üzlettársa maradt, gyakran indultak együtt Magyarországra, de előfordult az is, hogy más kereskedőkkel együtt tett meg bizonyos útszakaszokat.

Terjedelmi okokból nem ismertetem Dov Ber Birkenenthal *Memoárj*ának összes útleírását. Elsősorban néhány, a borvásárlással és utazással kapcsolatos, az egész visszaemlékezés tartalmára és cselekményére jellemző részletet mutatok be kronológiai sorrendben.

Az egyik első útján 1744-ben pálinkát, heringet, fűszereket vitt Máramaroson keresztül Hegyaljára. Minden áruját el tudta adni készpénzért, kivéve a pálinkát, amelyet hitelbe adott egy általa szavahihetőnek tartott személynek. Pészahra hazatért Bolehovba. Később nagybátyja fiát, Hirsch Nekist küldte vissza Magyarországra az alkoholért járó tartozásért. Még ugyanennek az évnek a nyarán egy Bolehov melletti település birtokosától kecskebőröket és ötven kötegni lent vásárolt.³⁵ Ezeket mind Magyarországon értékesítette, a bőröket Huszton, a kendert pedig Debrecenben. Ezt is csak részben készpénzért, egy részét erdélyi birkabőrért, amit tovább értékesített Lengyelországban. Az üzletet kellemetlen incidens zavarta meg: Bert saját hitsorsosai feljelentették, és azzal vádolták, hogy nem fizette meg a kötelező vámot. Ezért a vámszedő Sztrijból Volócra érkezett, és lefoglalta Ber javait. A borkereskedő megvesztegette két szőnyeggel és egyéb tárgyakkal, mert – mint írja – apja is így szokta csinálni.

³² *The Memoirs*, 81. A város Lengyelország felosztása után a cári Oroszországhoz került.

³³ Vishnitzer térképe nem minden esetben pontos, sokszor olyan városokat, falvakat is bejelöl, amelyeket csak megemlít a szerző, de ő maga nem járt ott, vagy művének valamelyik szereplője érkezett a nevezett településről.

³⁴ Gyulai Éva: *Periferikus centrumok – A miskolci zsidóság 18–19. század intézményei és központi helyszínei*. In: Horváth Zita – Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában*. Miskolc, 2015. 74–76.

³⁵ *The Memoirs*, 89.

Ber Birkenthal üzleti sikereit apjától „örökölt” rendkívül szerteágazó kapcsolati hálójának és nyelvismeretének köszönhette. Ezt támasztja alá egy másik közös útjuk, amikor Dov Ber az összes készpénzét, 80 dukátot vitt magával Magyarországra. Drohobicson keresztül utazott, ahol a lengyel pénzt a magyar máriásra³⁶ váltotta. A pénzváltásban ismét nagy segítségére voltak apja kapcsolatai: a szintén útba eső Turka városában maga a terület birtokosa, Jan Antonis Kalinowski rendezte el, hogy ezt a legkisebb veszteség nélkül tudja megtenni. Ber azt is hozzáfűzte, hogy ezekben a napokban a Magyarországra utazók csak nagyon rosszul tudtak pénzt váltani.³⁷

A memoár egy következő részében leírt vásárlás valószínűleg 1753 körül történhetett, amikor is üzlettársával, Jakobbal visszaindult Miskolcra Sztrijbe (lengyelül: Stryj, ma: Sztrij, Ukrajna), illetve Lembergbe. Sztrij a középkor óta fontos kereskedelmi utak csomópontja volt, a sziléziai határtól a Kárpátok mentén Nowy Saczon, Samboron és Sztrijen át Kolomea érintésével vezettek utak Bukovinába. A bohovi kereskedő igen csalódott volt ekkor, mert nem sikerült Miskolcon óbort vennie. Miskolcot elhagyva már egyedül indult Lemberg felé, üzlettársát hátrahagyva, hogy a Miskolcon vásárolt hordók elszállításáról intézkedjen. Ismét útba ejtette Sztirjt, hogy egy Hirsch nevű kereskedőtől óbort vegyen. A várost ekkor Stanislaw Poniatowski³⁸ birtokolta, aki krakkói kasztellán volt, majd 1728-tól a lengyel hadsereg parancsnoka. Már Ber apja is üzleti kapcsolatban állt vele, személye gyakran felbukkan Dov Ber visszaemlékezéseiben. Mostani leMBERGI útjának célja az volt, hogy megnézze, az üzlettársának testvérére és Axelrod Bendetre bízott bort sikerült-e már értékesíteni.

Szintén Miskolcra köthető egy másik út is még 1744-ből. Testvére, Arjeh Loeb már a városban tartózkodott, az egyik ott élő zsidó kereskedő, Abraham Schpilke adott neki szállást. Schpilke a kazin³⁹ tisztséget töltötte be a helyi zsidó közösségben. Arjeh Loeb a Miskolcon letelepedett Gvadányi⁴⁰ gróf egykori császári tisztól vett borokat, köztük 1742-es évszámú mászlást, hordóját 8 dukátért, és ugyancsak 8 dukátot fizetett a száraz szőlőszemekből készült bor antaljáért. Dov Ber és apja egy magyar ezüstműves özvegyénél vettek ki szobát. A szállásuk szomszédságában lakott Isaak Kretser, akinek feleségét Judah még Sztrijből ismerte, és az asszony látta el őket hússal meg hallal.⁴¹ A kereskedők a miskolci borok közül a mászlást választották, illetve szamorodnit, ráadásul az 1742-es évszámú, amely azokban az évtizedekben az egyik legjobb volt. A mászlás hordójáért 4 dukátot fizettek, és ugyanennyit a szamorodni antaljáért. A Miskolcon szerzett borokat szekerekkel Munkácsra szállították. Amíg a szekerekre vártak, egy miskolci nemes ellátta a zsidó kereskedőket két antal⁴² mászlással, lovaikat pedig szénával. A Munkácsra előre küldött kocsisnak minden nap egy búzacipőt és egy szelet szalonnát adtak.⁴³

³⁶ Ezüst pénz, melyet Mária Terézia 1750-es pénzreformjával vezettek be. Huszasnak is hívták, mely a régi pengő forintnak harmadrészét, 20 krajcárt ért. A Krisztust tartó Mária képéről nevezték máriásnak.

³⁷ *The Memoirs*, 96.

³⁸ Az utolsó lengyel uralkodó, Stanislaw August Poniatowski (1732–1798) apja, aki II. Szaniszló Ágost néven lett király.

³⁹ A közösség világi vezetője, a legtekintélyesebb személy a helyi zsidók között.

⁴⁰ Gvadányi Ádám grófról van szó, aki a költő Gvadányi József nagybátyja, Miskolcon is volt egy háza.

⁴¹ *The Memoirs*, 92. Vö. Gyulai: *Periférikus centrumok*, 76.

⁴² Antal vagy átalag fél tokaji vagy gönci hordónak felel meg. Egy gönci hordó 151 liter.

⁴³ *The Memoirs*, 93.

1751 augusztusában indult el ismét Lembergől Tokajba és Tarcalra, ekkor több mint 100 hordó bort vett, jó minőségűt, jó áron, amit a következő évi vásáron értékesített. Megmaradt viszont 5 hordónyi nagyon édes aszú, amely – mint írja – annyira édes, hogy alkalmatlan arra, hogy nemeseknek adja el. Ezeket a hordókat egy Bielski nevű birtokos pincéjében hagyták, aki a Korona fővadászmestere volt, és a bolehovi kereskedőtől azt is megtudjuk, hogy birtokait Moses Snapik bérelte. Maradék borát a Halicsi kapuval szemben lévő karmelita kolostor pincéjében őrizték. Azt is megtudhatjuk, hogy a vásárok alkalmával abban a lembergi épületben volt az állandó szállásuk, amelyben az osztrák hatalomátvétel után a Császári Postahivatal működött.⁴⁴ Ez az épület is a Bielski család tulajdonában volt, majd a század folyamán a Potockiaké lett.

A bolehovi borkereskedő legfőbb vásárlói a lengyel arisztokráciából kerültek ki. Ezt bizonyítja egy 1753-ban kötött üzlete is, amikor beszámol arról, hogy a miskolci borvásárlás után Piotr Branicki kasztellán és Sapieha herceg, szmolenszki vajda gyermekeik esküvőjére tőlük vették a bort.⁴⁵ Megtudjuk azt is, hogy Branicki az esküvő idején egy bizonyos Doktor Goranie házában tartózkodott, amely a Halicsi kapuval szemben, Dov Ber családja fogadójának közelében állt. A kasztellán személyzetének tagjai is a kereskedő szomszédságából kerültek ki, így jól ismerte őket. Ez az ismeretség is hozzásegítette ahhoz, hogy tőlük vásárolják az asztali bort az esküvőre. Közben megérkezett üzleti partnere Szrijból, akivel 3 antal óbort adtak el Sapieha hercegnek.⁴⁶

Dov Ber Birkenthal beszámol arról az 1751-ben történt esetről, amikor Moses Snapik lembergi házába egy oroszországi megbízott érkezett azzal a szándékkal, hogy kifejezetten „királyok asztalára” való bort vásároljon. Ber lement az oroszral a már említett karmelita kolostor pincéjébe borokat kóstolni. Az orosz 11 dukátot akart adni hordónként, de a borkereskedő húszat kért, és 18-nál kevesebbet semmiképpen sem akarta adni. Közben felbukant egy görög borkereskedő, bizonyos Ignatius, aki azt javasolta a megbízottnak, hogy más lembergi zsidótól vegyen bort, ő tud ennél sokkal olcsóbbat. Czartoryski herceg udvarában számos pince van, ahol egy szkolei zsidó raktározza a borait, és az „egyik olcsóbb, mint a másik”.⁴⁷ Ber és az orosz megbízott együtt mentek el a szkolei Judah Löbhez. A zsidó kereskedő azonban nem akarta beengedni Bert a pincéjébe. Az orosz egy idő múlva mégis jelezte Bernek, hogy folytatná a tárgyalásokat vele, azonban a görög Ignatius ismét közbeavatkozott, mondván, a magyar borokat Lembergben 8 dukátért árulják. Ekkor Ber családjának 30 antal jó minőségű bora állt Bielski pincéjében. Úgy döntött, hordónként 30 dukát és antalonként 15 dukát alatt nem adja a bort, ezért az ajánlatát 18 dukátról indította. Végül Ber jól járt, 36 dukátot kapott hordónként.

1762-ből származik az a leírás, amelyben egyik testvérével Tarcalra érkeztek, ahol három kereskedelmi partnerük 90 hordó bort kínált eladásra, melynek minősége jobb volt, mint amit az előző évben egy Israel nevű kereskedőtől vettek. A következő évben⁴⁸ ismét Magyarországra indult, miközben testvére, Arje Löb Lembergben maradt a céllal, hogy be-

⁴⁴ *The Memoirs*, 173–174.

⁴⁵ Elzbieta Branicka és Jan Józef Kalasanty Sapieha esküvőjét 1753. február 18-án tartották.

⁴⁶ *The Memoirs*, 53–54.

⁴⁷ *The Memoirs*, 173.

⁴⁸ Ez a részlet megjelent magyarul is Bányai Viktória fordításában, in: Komoróczy Géza: *Források és dokumentumok a zsidók történetéhez Magyarországon. Szöveggyűjtemény* Budapest, 2005. 4–6.; Komoróczy Géza: „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (965–2012)*. Budapest, 2012. 453–457. A szöveget összefoglalóan ismerteti: Ungváry Krisztián: *A zsidóság szerepe Tokaj-Hegyalja borászatában*. Zempléni Múza, 16. évf. (2016) 2. sz. 40–43.

gyűjtse a tartozásokat, és eladja az ott és Sztrijben raktározott borokat. Egy Joseph nevű alkalmazottjuk előrement Nagybányára, ahol a pénzváltótól átvett 446 dukátot. Ber közben a saját lova mellé vett egy nemestől egy másikat is. Egy Szkole környéki paraszt vezette a másik lovat, így érkeztek meg Tarcalra. Ajándékot is hozott vendéglátóinak, két halat, amelyet útközben vett. A szöveg következő részéből az is kiderül, hogy Tarcalon ekkor már három éve működött egy zsidókból álló kereskedelmi társulás. Feltételezhetjük, hogy a kereskedők egy része nem helyi lakos volt, csak bizonyos ideig tartózkodott a városban, de Dov Ber erre nem tér ki. Megkérték a bohovi kereskedőt, hogy nézze át a borkereskedéssel kapcsolatos számlakönyveiket. Öt napon keresztül tanulmányozta az iratokat, amelyekből kiderült, hogy több mint ezer hordó bort vásároltak, amit húsz pincében raktároztak, és különböző összegekért adtak el. Összesítést készített az eladásokról és a bevételekről, megállapította, hogy húsz hordónyi bor hiányzik, de senki sem tudta, hová lettek. Tiszta haszonként 2100 arany dukát maradt meg nekik, ami a fentebb említett társulás három tagja között oszlott meg. Dov Ber fáradozásaiért fizetségként két hordó kóser máslás bort kapott. Ettől a társulástól vett még ezenfelül ötven hordó máslás bort, és egy görög kereskedőtől 45 hordó jó minőségű másikat is. Buttler Gábor gróf pincéjében óborokat is talált, 80 hordó édes máslás, amelyért a gróf gazdatisztje 25 aranyat kért hordónként, kivéve azt a tíz hordó óbort, melyek elvesztették már zamatukat, ezeket hordónként 16 aranyért kínálta. Végül a bohovi kereskedő hét hordót vett hetven aranyért. Bernek azonban ekkor már nem volt elegendő készpénze, ezért a grófnak odaadta két lovát és 40 dukát értékben különféle díszműáru, ezüst és arany órát, tubákos szelencéket és értékes brabanti csipkéket. Említést tesz egy bizonyos Ronsanet úrról, egy Európa-szerzte ismert francia nagykereskedőről, akivel már szerződésben állt. A francia vállalta, hogy a lengyel királyt ellátja borokkal.⁴⁹ Tokajban vett tíz antal aszút, amit Ber elvitt Lembergbe, onnan pedig tovább küldték Drezdába. A Buttler pincéjéből származó óbor maradékát palackozva árulta, kvartonként⁵⁰ egy arany dukátért, 180 palack bort pedig a lembergi katonai parancsnoknak, egy Senal nevű franciának adott el. Dov Ber ekkor bevallja, hogy a hegyaljai bort gyakran ő is édes, de jó minőségű spanyol borokkal keveri. Ezeknek a palackoknak az ára 1 arany dukát volt. Meg kell jegyeznünk, hogy a borhamisítás, illetve a borcsempészet a korszakban általánosnak számított.⁵¹

1764-ben ismét Tarcalon találjuk Birkenthalt, ahol Károlyi gróf pincéiből 80 hordónyi ordinári, vagyis közönséges asztali bort vett, 5 dukátért hordójával. Máslás is szeretett volna vásárolni, de azt már eladták, a többi bort pedig drágának találta. Visszatért Lembergbe, ahol megpróbálta eladni áruját, de elég sok megmaradt. Ezért rábízta a tárolását Arje Löbre, míg ő öccsével, Zeeb Wolffal októberben ismét Magyarországra indult. Megálltak Tarcalon, ahol azonban nem tudtak válogatni a borok közül, mivel a kincstár kezében lévő pincékből már mindent eladtak. Végül Károlyi gróf és a Patay-család pincéjéből vettek asztali bort 80 hordóval. Testvérét ezután elküldte Miskolcra, hogy próbáljon máslás venni, ami sikerült is: 30 hordóval vett, de Ber szerint nem volt jobb a minősége, mint a tarcalinak.⁵²

1765 Ádár havában (február 22. – március 23.) Bohovból indult el Tarcalra, és még pészah⁵³ előtt megérkezett. Egy ott élő zsidónál, Enzil Kaznál szállt meg, aki többször is szerepel visszaemlékezéseiben. Borokat nem tudott venni, az ordinári borok már mind elfogy-

⁴⁹ Itt hibásan II. Ágostot írt a szerző, valójában II. Ágost lengyel uralkodóról van szó, aki II. Frigyes Ágost néven 1733-tól szász választófejedelem volt.

⁵⁰ Lengyel úrmérték, 1 kvart 0,96 liter.

⁵¹ *The Memoirs*, 125–126.

⁵² *The Memoirs*, 127–130.

⁵³ Abban az évben pészah április 6-án kezdődött.

tak. Az ünnepekre megérkezett Enzil Kaz sógora is, Ezékiel szerencsi árendás, és vele jött fiának Izsák nevű tanítója is Przeworsk városából. Ezékiel ragaszkodott hozzá, hogy Ber az ő otthonában töltsen az ünnepeket, és vegyen részt fia körülmetélési ceremóniáján pészah második napján. Enzil Kaz és felesége, Serl csalódottak voltak, hogy Ber elmegy. Végül együtt mentek Tarcalra Ber kocsiján, amelyet négy ló húzott, magukkal vitték a bolehovi kereskedő Joseph nevű írnokát, keresztény szolgáját is. Ezékiel négy napon át látta őket vendégül, és az ünnep második napján Ezékiel barátai is megérkeztek a Szerencs környéki településekről, több mint ötvenen. A történetleírás végén Ber elmondja, hogy tulajdonképpen ki is Ezékiel: ő az apja Taub Izsáknak,⁵⁴ a később híressé vált nagykállói rebbenek. A borkereskedő is felfigyelt az akkor tizenégyéves fiú zenei tehetségére. Ber megjegyzi még, hogy visszaemlékezései írásakor Taub Izsák a nagykállói Beth Din⁵⁵ elnöki tisztségét töltötte be.⁵⁶ A borkereskedőt nem véletlenül foglalkoztatta a rebbe személye, memoárja lejegyzésekor Galíciában a haszidizmus már népszerű és elterjedt mozaik volt, amit Ber szimpátiával, de távolságtartással szemlél.

Ugyanebben az évben Lembergben az ottani ezüst- és aranyművesektől Dov Ber rendelt néhány olajtartó mécseszt ezüsből, amit a már korábban is szereplő Enzil Kaznak vitt el Tarcalra. Kaz tóratekercséhez rendelt még egy ezüst tóravértet, amelynek díszeit részletesen leírja, hozzáteszi azt is, hogy 80 forintot ér. Vett még egyéb kegytárgyakat is: két aranyozott ezüst rimon-párt 50 dukátért és tóramutatót is, finoman kidolgozott ezüsből, 12 dukát értékben. 1765 Marhesván havában (október 16. – november 14.) érkezett a bolehovi kereskedő Tarcalra, és átadta Enzil Kaznak az ezüst olajtartókat. Tarcali tartózkodása alatt 100 hordó bort vett – ahogy írja – „Mária Terézia pincéjéből”. Ez a császári és királyi udvart ellátó pincét jelentette, amely 1715 óta az udvari kamara birtokában volt.⁵⁷ Ezen az úton Dov Ber egy tarcali görög kereskedővel is üzletelt, akinek a boltja a város főutcájában állt, ő pedig a fölötté lévő lakásban élt. A bolehovi kereskedő elégedetten távozott volna, mert jó minőségű borokra tett szert, de az elszállítással nehézségei adódtak. Lembergbe akarta vinni áruját a vásárra, de kocsisokat kellett felfogadnia, két svábot a Tisza másik oldalán lévő Rakamazról. Elvitték a bort (Vásáros) Naményba, de lehetetlen volt átkelni a Tiszán a jég és havazás miatt. A kereskedő nagyon dühös lett a két svábra, mert lepakolták a szekérről a hordókat a Tisza partján, ráadásul mivel nem volt mit inniuk, kinyitották a hordókat. A helyi parasztnak is megdézsmálták a szállítmányt, a kereskedőnek 72 rajnai forintnyi kára keletkezett, amit a két sváb béréből levont. Ebben a nehéz helyzetben Birkenthal a naményi zsidó közösség véneihez fordult. Végül parasztnak jöttek szánkókkal Naményból, s miután újratöltötték a hordókat, a házaikban elraktározták az árut, ameddig a Tisza teljesen befagyott. Dov Ber kilenc napon át egy helybéli, nyolcvanéves nem zsidó (az ő szóhasználatával: körülmetélet-

⁵⁴ Taub Eizik Izsák (1751–1821) Nagyállón vagy Szerencsen született, személyéről az egyik legkorábbi írásos feljegyzés Dov Ber Birkenthal tollából származik, amit szinte valamennyi szakirodalmi munka idéz. Taub Eizik Izsák 1766-ban a morvaországi Nikolsburgban tanult Horovitz Smelke jesivájában, majd a lengyelországi Leżajsk városába költözött, ahol Elimelech rabbinál megismerkedett a haszidizmussal. 1781-es megválasztását követően negyven éven át töltötte be ezt a pozíciót Nagyállón. Nevéhez fűződik a *Szól a kakas már* című népdal, mely a magyar-zsidó hagyomány egyik legnagyobb kultúrtörténeti értéke. A népdal a haszid identitás fontos elemévé vált, és olyannyira sikeresnek bizonyult, hogy később a neológ zsidóság körében és a nem zsidó társadalomban is közismertté vált.

⁵⁵ Héberül szó szerint: törvény háza, tulajdonképpen bíróság, amelyet a kahal tart fenn, a közösség tagjai közötti vitás ügyek rendezésére.

⁵⁶ *The Memoirs*, 129–130.

⁵⁷ *The Memoirs*, 138.

len) házában lakott, ahol az volt a szokás, hogy a szoba közepén a tűznek egész nap égnie kellett akkor is, ha nem főztek. A család minden tagja szalonnát sütött rajta, az idős férfi pedig a tűz mellett ült vagy aludt, időnként fát rakott rá.⁵⁸

Közvetlenül a Lengyelország felosztása előtti időből származik az egyik legkésőbbi, 1768 után íródott bejegyzése. A lengyel nemesi köztársaság már végnapjait élte, ez a belső hatalmi harcok, a nemesi klánok küzdelme és az orosz beavatkozás korszaka. Dov Ber beszámol a Franciaország által támogatott bari konföderáció megalakulásáról és a két tábor közötti öt éven át tartó harcokról, ami az ország 1772-es első felosztásával zárult.

Dov Bert ekkoriban leginkább a pénzromlás aggasztotta: a forint ezüsttartalma csökkent, egyre rosszabb lett a lengyelországi kereskedők helyzete, a pénzváltás ráfizetéses, az arany dukátért akár 27 ezüst forintot is kértek. Arje Löb Brodyba ment pénzt váltani, a vele utazó zbarazi rabbi, Leibus 3000 forintot kölcsönzött neki. Amikor testvére visszatért Brodyból, Ber elutazott Magyarországra, ahol ismét Tarcalon állt meg. Itt a Patay-család pincéjéből 50 hordó bort vásárolt, hordónként 5 dukátért, Mádon pedig a Szepsy-birtokról⁵⁹ 60 hordó mászlást, hordónként 6 dukátért. Tarcalon még Judah Löbtől is vásárolt, összesen 160 dukát értékben. Ezeket a borokat Dov Ber saját cégének vásárolta, míg 16 hordót a stegwili sztarosztának, Adam Mrozowickinek, aki 150 dukátot adott neki, mielőtt hazatért Magyarországról. Ezeket a hordókat Sokoliwkába szállította, a lengyel nemes azonban 58 dukát tartozását évekig nem tudta megadni, mivel a bari konföderáció oldalán harcolt Potockival együtt a lengyel uralkodó⁶⁰ által behívott orosz csapatok ellen.⁶¹

Dov Ber Birkenthal 1805-ben hunyt el szülővárosában, ahol leszármazottai még az 1850-es években is éltek. Szinte a csodával határos, hogy Galícia és Ukrajna viharos történelme ellenére sírja ma is megtalálható a bohovi zsidó temetőben.

⁵⁸ *The Memoirs*, 139–140.

⁵⁹ A Vishnitzer-féle fordításban hibásan Szepeszi néven említik.

⁶⁰ II. Szaniszló Ágostról (Stanisław August Poniatowski) van szó.

⁶¹ *The Memoirs*, 151.

KRISZTINA KURDI

The memoir as travel diary. The journey of Tokaj wine based on the memoir of Dov Ber Birkenthal, a Jewish merchant from Bolechow

A Hebrew manuscript was found in the Library of Jews' College, London in 1912, written by Jewish wine merchant Dov Ber Birkenthal (1723-1805) from the region of Galicia, which was at first part of the Polish-Lithuanian Commonwealth, then belonged to the Habsburg Empire. The manuscript was translated by Mark Vishnitzer in 1922, and it was published in English under the title *The Memoirs of Ber of Bolechow*. Due to his secular education and language skills Birkenthal was an important figure in the events that shaped the lives of the Jewish people in the era, and he participated in the theological debates between the talmudists and the frankists as an interpreter. This was the source of his other work, *Divrei Binah*.

As a wine merchant he travelled the 18th century North-eastern Hungary, especially the Tokaj-Hegyalja region, and during the last decade of his life he wrote a memoir recording his experiences. This work provides valuable information about the Jewish community in 18th century Poland, as well as the Jewish-Christian relationship. The author also retells the political crisis and first partition of Poland. Through his memories we learn about the 18th century Tokaj-Hegyalja wine trade, and we can follow the routes of wine transportation. The social network of the Bolechow merchant is also clearly identifiable, even though it was probably even more extensive than what we see in the memoir. We can also read about the business relations of merchants from different ethnic backgrounds, the financial circumstances of the time, as well as a method of wine fraud.